

10. *Положение о рабочем контроле* (Принято ВЦИК Советов раб. и солдат. деп. 14 нояб. 1917 г.) // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 1. 1917-1928. — М. : Политиздат, 1967. — С. 25-27.
11. *Синдикат* цукрозаводчиків // Укр. Рад. енциклопедія. — Т. 10. — 2-е вид. — К. : Голов. ред. УРЕ, 1983. — С. 163.
12. *Труды* Вольного экономического общества. — № 1 (Т. 1, кн. 1). — С.-Петербург, 1911. — 192 с.
13. *Хромов П. А.* Экономическое развитие России в XIX-XX веках. 1800-1917. — М. : Госполитиздат, 1950. — 552 с.
14. *Энциклопедический словарь.* — Т. XXX. — Полутом 59 / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. — С.-Петербург, 1900. (Статья : *Кириллов Л.* Синдикаты. — С. 8-22).

О. В. Ходченко

**З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ КРЕДИТНОЇ СИСТЕМИ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)**

У статті автором продовжується розробка теми. Досліджуються основні етапи урядової політики у сфері кредиту в пореформений період. Висвітлюється роль держави в подальшій розбудові кредитної системи та ін.

Становлення та розвиток банківської справи в дореформений період у Російській імперії проходили надзвичайно складно та своєрідно. На відміну від європейських країн, де приватний капітал зайняв у кредитній сфері провідне місце вже на ранньому етапі її формування, у Росії організацією цього сектора економіки займалася держава. «Монопольна система державних банків з яскраво вираженою кріпосницькою спрямованістю, – зазначав І. Ф. Гіндін, – не має паралелі в історії інших країн і являє собою не меншу, ніж кріпосницька мануфактура, своєрідність Росії» [9, с. 461].

Перші узагальнюючі розробки з питань подальшого формування фінансово-кредитної системи країни побачили світ невдовзі після скасування кріпосного права і проведення у зв'язку з цим так званої викупної операції. Маються на увазі насамперед праці вчених-економістів О. Васильчикова, Л. Ходського, О. Гур'єва, П. Мігуліна та ін., в яких висвітлювалися шляхи переходу поміщиків і селян до ринкових методів господарювання. Щоправда, праці ці були нерівноцінними хоча би з огляду на те, що готувалися вони на різних стадіях здійснення викупної операції.

© О. В. Ходченко, 2005

Корінні соціально-економічні та політичні зміни, що відбулися на території колишньої Російської імперії в 1917-1920 рр., зумовили становлення принципово іншої ідеологічної парадигми. Тому не дивно, що праці радянських дослідників, як правило, характеризувалися критикою всього того, чим займався царський уряд. В одних випадках під впливом ідеологічної непримиримості, в інших – через відсутність доступу до архівних матеріалів, автори давали неадекватні оцінки процесам модернізації економіки в цілому і фінансово-кредитної системи зокрема. У результаті на сучасному етапі розвитку наукових досліджень склалося таке становище, коли саме документальні джерела набули винятково великого значення.

Урядова політика в сфері кредиту протягом другої половини ХІХ ст. пройшла ряд етапів. На *першому етапі* (він тривав до 1873 р.) уряд, тримаючи курс на прискорення розвитку кредитної системи, створював порівняно широкі можливості для заснування акціонерних та інших комерційних банків. *Другий етап* (1877-1883 рр.) характерний тим, що в цей час заборонялося заснування нових банків і всіляко підтримувалися вже існуючі банківські установи. На *третьому етапі* (1883-1893 рр.) формальний відхід від заборонного курсу замінюється політикою уповільнення заснування банків (що мало чим відрізнялася від попередньої політики відкритої заборони). *Четвертий етап* (з 1893 р.) характеризується лібералізацією кредитної політики, що знаходило свій прояв насамперед у розширенні активних операцій Державного банку та в організації так званого народного кредиту.

Щодо *першого етапу*, то з початку 1860-х років уряд прагнув всіляко прискорити організацію перших банків (за умов нерішучості та коливань їх засновників). 31 травня 1860 р. було засновано Державний банк, до якого перейшли справи Державного комерційного банку. Всі вклади, внесені в старі кредитні установи, мали бути переданими також до Державного банку (на який було покладено обов'язки по розрахунках із вкладниками). Організація Державного банку за статутом 1860 р. у загальних рисах мала такий вигляд. Банк було засновано з метою пожвавлення торговельних обігів та зміцнення грошової кредитної системи. Банку надавалося право проводити наступні комерційні операції: облік векселів та інших строкових паперів; купівлю та продаж золота та срібла; отримання платежів за рахунок довіритель; прийом вкладів на зберігання (на поточний рахунок та на обіг з процентів); надання позичок (крім іпотечних); купівля та продаж процентних паперів за рахунок довіритель та за власний рахунок (останній на суму, що не перевищує його власних капіталів). До обліку приймалися векселі, забезпечені в платіж не менше як двома підписами та строком не більше 6 місяців; векселі на термін від 6 до 9 місяців могли бути допущеними не інакше, як з дозволу міністра фінансів. Обліковий процент визначався правлінням банку відповідно до торгових зобов'язань не менш як кожні два тижні. Позички банк надавав під процентні папери,

дорогоцінні метали та товари. До застави приймалися папери: державні, гарантовані та облігації земських кредитних товариств (причому позичка надавалася залежно від виду паперів у розмірі 75-85% їх вартості строком до 6 місяців). Під заставу акцій позичка могла надаватися в розмірі не вище 50% їх ціни та строком до 3 місяців. Товари допускалися до застави, згідно до затвердженого міністерством фінансів розпису, в розмірі 50-60% вартості товару та строком до 6 місяців [4, с. 645-646].

Після заснування Державного банку в країні почали виникати й приватні кредитні установи (як у формі товариств позичальників, пов'язаних круговою відповідальністю, так і у формі акціонерній). Першою приватною кредитною установою, заснованою на основах взаємності, стало Санкт-Петербурзьке міське кредитне товариство – для видачі позик під заставу міської нерухомості. Статут його було затверджено 4 липня 1861 р. Другою установою такого роду був Херсонський земський банк. Згідно із статутом останнього, який у 1871 р. уряд рекомендував як зразок «при підготовці статутів кредитних установ довгострокового кредиту» [17, арк. 95], дія банку поширювалася на Херсонську, Катеринославську, Таврійську та Бессарабську губернії. Позичка під заставу маєтку (розміром не менш як 50 десятин) надавалася на максимальний термін 34 роки і 11 місяців (при 6,75% річних). Платежі процентних внесків здійснювалися кожне півріччя. За прострочення сплачувалася пеня в розмірі 1% за місяць [5, с. 433-435].

Незважаючи на те, що організація довгострокового кредиту у формі товариств позичальників з обмеженим районом діяльності забезпечувала як низьку вартість кредиту, так і найбільшу надійність оцінки, тим не менш, унаслідок нестачі місцевої ініціативи, кредитні установи типу Херсонського земського банку поширення не набули. Між тим з 1859 р. старі казенні кредитні установи перестали діяти, а землеволодіння переживало кризу, викликану відміною кріпосного права. Перші роки після звільнення селян потреба в кредиті частково задовольнялася викупними позиками. Однак для того, щоб розвивати сільське господарство, потрібна була широка організація довгострокового кредиту. Задоволення цієї потреби по всій території Європейської Росії взяло на себе Товариство взаємного поземельного кредиту, що виникло в 1866 р. [6]. Товариство надавало як довгострокові, так і додаткові короткострокові позички під заставу поземельної власності. Позички оформлялися закладними листами за їх номінальною вартістю не вище $\frac{2}{5}$ оціночної суми. По позичках вносилися кожні 6 місяців 2,5% і не більше 0,5% на витрати по управлінню; крім того, вносилося на погашення позички від 0,5% до 1% (залежно від строку позички) і одночасно за проведення оцінки майна та за виготовлення закладних листів – премія в 1%. Додаткові короткострокові позички під раніше закладені вже маєтки видавалися терміном на 1 рік з тим, щоб розмір позички не перевищував $\frac{1}{10}$ оціночної суми і щоб загальна сума довгострокової та короткострокової позички не

перевищувала 1/2 суми оцінки. Розмір процентів по додаткових позиках мав бути на одному рівні з процентом, що стягувався Державним банком по обліку векселів [6, с. 623-630].

Майже одночасно з установами довгострокового кредиту почали виникати й установи короткострокового кредиту (також на основах взаємності). У 1863 р. (6 квітня) було затверджено статут першого в Росії Санкт-Петербурзького товариства взаємного короткострокового кредиту. Воно відкрило свої дії 17 березня 1863 р. з обіговим капіталом в 14330 руб. [7, с. 324].

У той же час було покладено початок акціонерним банкам як для короткострокового комерційного кредитування, так і для довгострокового земельного. У 1864 р. (28 липня) затверджено статут першої акціонерної комерційної установи – Санкт-Петербурзького приватного комерційного банку. Другим подібним банком став Московський купецький банк, що почав проводити свої операції з 1866 р. Після цього у великих господарських центрах організовується ще ряд акціонерних банків. Так, у 1867 р. виникли місцеві банки в Харкові (Харківський торговий банк) та в Києві (Київський комерційний банк). Потреба в банках для задоволення попиту на кредити на місцях була надзвичайно великою. За одне десятиріччя (1864-1873 рр.) було засновано 31 акціонерний банк; а протягом 3 років (1871-1873) виникло 11 акціонерних земельних банків [11, с. 253]. Першим акціонерним земельним банком став Харківський земельний банк (1871 р.). Саме його статут став зразком для всіх інших подібних банків.

Крім затвердження статутів окремих приватних кредитних установ, протягом 1862-1873 рр. було видано кілька банківських законів загального характеру, а саме: Положення про міські громадські банки (1862 р.) [8]; Закон про порядок заснування кредитних установ земствами (1871 р.) [12]; Загальні правила про порядок заснування кредитних установ приватних та громадських (1872 р.) [13].

Загальні правила для міських громадських банків були вперше видані в 1857 р. У цей час існував всього 21 міський громадський банк (із загальною сумою капіталів близько 500 тис. руб.) [11, с. 215]. З оновленням після селянської реформи 1861 р. усього суспільного і економічного ладу країни існуючі правила виявилися не відповідними новим умовам. Тому число міських громадських банків почало збільшуватися тільки після видання нового статуту 1862 р. За положенням 1862 р. міські громадські банки створювалися при місцевих міських думах (або установах, що їх заміняли) під наглядом та відповідальністю міської громади, перед якою вони звітували за свої дії. Міським громадським банкам надавався дозвіл на такі операції: приймання вкладів; облік векселів з двома підписами на строк не більший 12 місяців; позички під заставу процентних паперів, товарів, дорогоцінних речей та нерухомого громадського майна. З прибутків відраховувалося від 10 до 20% на утворення запасного капіталу.

Основний прибуток (після відрахування на витрати по управлінню) міг спрямовуватися на потреби міста, благодійних установ [8, с. 111-115]. За перше десятиліття з часу видання статуту 1862 р. було відкрито 181 міський громадський банк [11, с. 215].

Найголовніше положення другого загального закону по кредитній галузі (1871 р.), що мав своїм завданням урегулювання відкриття кредитних установ земствами, полягало в такому. З метою допомоги місцевому землеволодінню та пов'язаним з ним галузям промисловості земським зібранням губерній та повітів надавалося право засновувати кредитні установи: а) для видачі довгострокових позичок під заставу нерухомості в губерніях та повітах, через випуск заставних листів, забезпечених круговою відповідальністю позичальників або основним капіталом банку; в останньому випадку сума випущених листів не могла перевищувати більше ніж в 10 разів суми основного капіталу; б) для приймання вкладів та видачі короткострокових позичок під облік векселів та під заставу рухомого майна, на основах взаємного кредиту, або під забезпечення складового капіталу в розмірі 1/10 частини всіх виданих позичок. Операції довгострокового та короткострокового кредиту не могли бути поєднаними в одній установі. Прибутки кредитних установ (основний капітал яких утворений із залишків), земських зборів (за відрахуванням у запасний капітал і на покриття витрат по управлінню) повинні були, за згодою земського зібрання, спрямовуватися на земські потреби та особливо на посилення кредиту для улаштування сільських позичково-ощадних товариств. Зразками для земських кредитних установ визначені були статuti Херсонського земського банку, Товариства взаємного поземельного кредиту та Харківського земельного банку – для установ довгострокового кредиту, і статут Санкт-Петербурзького товариства взаємного кредиту – для установ короткострокового кредиту. У тих випадках, коли статuti знову створених земствами кредитних установ суттєво не відрізнялися від статутів вищеназваних банків, вони затверджувалися безпосередньо міністром фінансів [12, с. 583-584].

Як зазначалося вище, перший акціонерний комерційний банк було засновано в 1864 р. Потім утворення акціонерних комерційних банків йшло досить повільно. У результаті до 1870 р. відкрилося всього 6 таких банків. Але вже в 1870-1872 рр. виникло більше 25 банків.

Виданий 31 травня 1872 р. закон став поворотним пунктом в урядовій політиці: він поклав початок курсу на обмеження створення нових акціонерних банків (і частково товариств взаємного кредиту), якого уряд з певними відхиленнями дотримувався протягом 40 років. Нові правила закону 1872 р. у головних рисах можна звести до наступного.

Перше. Заснування нових акціонерних комерційних банків у столицях та тих містах, де вже існував хоча б один з подібних банків, призупинялося до особливого розпорядження. Між тим по 4-5 акціонерних комерційних банків було лише в Петербурзі та Москві, у великих же містах

імперії (Київ, Рига, Варшава) – по два, а в Одесі і Харкові – навіть по одному банку.

Друге. Міністру фінансів надавалося право безпосередньо затверджувати статuti банків з основним капіталом не вище 5 млн руб.

Третє. Сума всіх зобов'язань була лімітована 10-кратним відношенням до акціонерного капіталу.

Четверте. Основний дійсно внесений акціонерний капітал не мав бути меншим 500 тис. руб., а номінальна вартість акцій – не нижче 250 руб.

П'яте. Банковий кредит (видачі зверх вартості забезпечення або наявних на поточному рахунку коштів) не повинен був перевищувати 1/10 частини основного та запасного капіталів [13, с. 430-431].

Щоправда, протягом двох років після видання закону ще дозволялося заснування банків у нових пунктах. Однак з настанням кризи 1873 р. міністерство фінансів припиняє надання дозволів на відкриття нових банків і навіть на організацію діючими банками нових філій.

Одночасно робиться спроба ввести певні обмеження в справу підтримки комерційних банків коштами Державного банку. Банки мали користуватися кредитом лише за умов посиленого відтоку вкладів і розвивати свої активні операції на самостійній основі. Розширення ж їх за рахунок кредитів Державного банку немов створювало для комерційного банку залежне становище, надавало його операціям ризикованості та робило його нестійким. Однак цей намір увести кредитування банків у нормальні умови та попередити надмірний розвиток їх операцій навіть у 1873-1874 рр. залишився фактично на папері та був повністю відкинтий з 1875 р.

Перед розглядом *другого етапу* урядової політики зазначимо одну істотну особливість впливу загальної економічної кризи 1873 р. на становище комерційних банків у країні. Приплив вкладів у комерційні банки та зростання їх операцій після настання кризи продовжувалися. Уповільнення розвитку операцій розпочалося лише з 1875 р., а скорочення їх відбулося в 1876-1877 рр. Цю довгу затримку впливу кризи на банки можна пояснити лише тим, що екстенсивне зростання кредитної системи все ще продовжувалося за рахунок перетворення незадіяних грошових заощаджень у грошові капітали. Лише після завершення цього процесу та за умов продовження дії кризи на економіку країни вплив її із запізненням відбився і на кредитній системі. При цьому зміни в ресурсах останньої не співпадали з наступним рухом економічного циклу. Зростання вкладів та поточних рахунків по банках у цілому продовжувалося навіть після першого банківського краху. У 1875 р. вони зросли з 750 до 780 млн руб., а їх облікові операції – на 50 млн руб. У 1876-1879 рр. відбувалися коливання вкладної операції (– 10 + 15 – 15% за рік) з падінням (до 1880 р.) до 672 млн руб. та відновленням (до 1881 р.) на рівні 1875 р. – 750 млн руб. Різкі зрушення відбувалися в середині кредитної системи – величезне зниження

вкладної операції в акціонерних банках при зростанні її в низових, особливо міських банках [9, с. 230].

За цих умов підтримка Державним банком інших комерційних банків почала збільшуватися: з 1875 р. кредитування їх зросло за рік не менше ніж на 80% й досягло 55,2 млн руб., а на початок 1877 р. – майже 58 млн руб. (табл.).

Зі збільшенням ресурсів банків кредитування їх дуже знижується – до 13,8 млн руб. (на кінець 1878 р.). Але за умов нового падіння вкладної операції банків на 53 млн руб. кредитування їх в Державному банку знов досягає 50,3 млн руб. (на початок 1880 р.). Після цього при стабілізації операцій акціонерних банків кредитування знижується на кінець 1881 р. до

Таблиця. Кредитування Державним банком комерційних банків країни у 1876-1894 рр., млн руб. *

Рік (початок)	Види комерційних установ				Всього
	Акціонерні банки	Товариства взаємного кредитування	Міські банки	Установи дрібного кредитування	
1876	35,6	17,9	1,4	0,3	55,2
1877	32,8	23	1,5	0,6	57,9
1878	5,2	12,3	0,9	0,8	19,2
1879	5,7	6,8	0,7	0,6	13,8
1880	29,7	19,1	0,9	0,6	50,3
1881	19,8	13,8	1,3	0,8	35,7
1882	14,2	12,7	1,7	0,8	29,4
1883	18,7	20,6	3,5	1	43,8
1884	19,6	21,1	4	1	45,7
1885	15	19,5	3	1,1	38,6
1886	5,4	10,6	2,6	1,1	19,7
1887	9,6	2	6,2	1	18,8
1888	28,7	20,5	1,3	1	51,5
1889	29	19,1	1,6	0,9	50,6
1890	33,3	14,4	1,4	0,9	50,0
1891	7,1	6,1	1,2	0,9	15,3
1892	23,5	4,7	1	0,8	30
1893	9	2,6	0,7	0,8	13,1
1894	34	13,6	1,4	0,7	49,7

* Складено за даними: *И. Ф. Гиндин*. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861-1892 гг.). — М. : Госфиниздат, 1960. — С. 367.

29,4 млн руб., тобто майже до рівня початку 1875 р. (року першого банківського краху).

У кредитуванні Державним банком інших кредитних установ у 1873-1876 рр. перевага надавалася акціонерним банкам. Пізніше підвищилася частка товариств взаємного кредиту і на кінець 1881 р. їх заборгованість наблизилася до заборгованості акціонерних банків. На частку ж міських банків за всі роки припадало 1-1,5 млн руб. У кредитуванні банків різко переважали облік та спеціальні рахунки під векселі.

Крім того, ще з кінця 1873 р. Державний банк почав видавати позички під заставу акцій (що не мали котирування на біржі), а потім в 1875 р. ці позички були відновлені в розширеному вигляді – не лише банкам і банкірським домам, а й акціонерним підприємствам безпосередньо. Це означало, що, поряд з прямим кредитуванням банків, Державний банк давав їм можливість звільнитися від активів, що важко реалізовувалися (останні були іммобілізовані в кредитуванні капіталістів, які використовували кошти банків для заснування та розширення підприємств). У 1876-1877 рр. Державний банк видав за індивідуальним рішенням також ряд нестатутних довгострокових коштів капіталістам для того, щоб вони погасили банкам позички, використані для заснування та розширення підприємств.

Таким чином, розгляд другого етапу урядової політики щодо кредитних установ доводить, що: а) після кризи 1873 р. (особливо з 1876-1877 рр.) уряд перейшов від підтримки засновництва та вирошування банків до підтримки вже існуючих, а потім й рятування їх будь-якою ціною від впливу кризи; б) рятування банків та їх зміцнення проводилося як шляхом прямої допомоги їм коштами Державного банку, так і охорони від «зайвої» конкуренції через проведення політики заборони. На цьому загальному фоні підтримка окремих банків набуває характеру фаворитизму; в) з цього часу будь-яка допомога та рятування банків, які опинилися у важкому становищі, стає для уряду основною ланкою «боротьби з кризою».

Щодо *третього етапу*, то насамперед слід відмітити такі моменти. По-перше, сталося відновлення порівняно доступного земельного кредиту. У 1882 р. з метою «полегшення селянам всіх найменувань способів до покупки землі» був заснований Державний селянський поземельний банк [3, с. 219]. Через три роки (у 1885 р.) був організований з «метою підтримання землеволодіння дворян» Державний дворянський земельний банк [2, с. 264]. По-друге, сталися істотні зміни у сфері регулювання та спрямування діяльності активно-пасивних операцій комерційних банків. У 1883 р. формально припинився курс на заборону в справі заснування акціонерних банків. Крім того, в 1882-1884 рр. значно розширилося кредитування Державним банком усіх видів комерційних банків (у середньому воно досягло 43 млн руб.).

Разом з тим, у центрі уваги міністерства фінансів і Державного банку знаходилася і підтримка та рятування товариств взаємного кредиту. Завдяки цьому операції товариств взаємного кредиту на початок 1893 р. у цілому збереглися на рівні 1881 р. (зрозуміло, зі зниженням у кредитній системі їх питомої ваги). Отже, урядова політика, спрямована на збереження та рятування комерційних банків, поширилася також на акціонерні банки (що обслуговували певні великі капітали) і на товариства взаємного кредиту (банки середньокапіталістичних прошарків, що відігравали істотну роль у провінції).

Щодо міських банків політика залишалася стриманою, хоча в 80-х роках саме вони перебували в найбільш складному становищі. Ряду міських банків, доведених невмілим господарюванням міських управ до повного розорення, було відмовлено в допомозі (як банкам «нежиттєздатним»). Поряд з цим, за аналогічних умов міністерство фінансів робило все (застосовуючи навіть нестатутне фінансування) для порятунку окремих банків великих міст (зокрема, Орловського та Воронежського). Це певною мірою заспокоювало вкладників інших міських банків та дещо покращувало становище останніх.

У 1887-1889 рр. кредитування господарства Державним банком досягло максимуму за весь період 1860-1892 рр. Отже, при досить стійкому становищі комерційних та зростанні акціонерних банків Державний банк допомагав останнім ще більше розширювати їх обліково-позичкові операції. Значне скорочення кредитування банків сталося лише в 1890-1892 рр., коли Державний банк скоротив свої операції в цілому, а ресурси акціонерних банків різко зросли.

Зрозуміло, що і в 1887-1892 рр. надавалася надзвичайна допомога і проводилося рятування окремих кредитних установ. Так, зокрема, наприкінці 1889 р. було вирішено підтримати Одеське товариство взаємного кредиту («для уникнення ліквідації його справ, пов'язаних з великими втратами для вкладників») збільшенням раніше відкритого кредиту ще на 500 тис. руб. А незабаром міністр фінансів через «недостатність» 500 тис. руб. дав розпорядження про подальше збільшення кредиту під увесь непереоблікований вексельний портфель товариства і всі неперезакладені цінні папери. При цьому мало місце пряме втручання міністерства у справи товариства. Членам-пайовикам було поставлено ряд вимог: загальні збори повинні були винести рішення про припинення виходу їх з товариства до сплати боргу банку, ввести в статут запропоновані ним зміни і, нарешті, дозволити нагляд міністерства в тих формах, які воно вважатиме доречними. Міністр стверджував, що цими заходами «буде цілком усунуто теперішній критичний стан справ Одеського товариства без якої-небудь при тому шкоди інтересам Державного банку» [19, арк. 26-28].

Нарешті, навіть у роки згортання кредитування акціонерних банків у цілому (1890-1892 рр.) не припинявся фаворитизм щодо найбільш великих банків. Це передусім стосувалося кредитних установ Москви та Санкт-Петербурга.

Таким чином, у 1880-х роках, за умов відносно спокійного розвитку найважливіших інститутів кредитування – акціонерних банків, остаточно складається урядова політика стосовно банків. Основні її моменти полягали в наступному: 1) при формальній відміні заборони заснування нових банків вводиться чітко обмежувальний курс, у рамках якого штучно знижувалася конкуренція та створювалося напівмонопольне становище для існуючих банків; 2) рятування існуючих кредитних установ розповсюджується як на

акціонерні банки, так і на товариства взаємного кредиту, більш стримано застосовується лише щодо міських банків. Воно (рятування банків) проводиться як при загальних «банківських кризах» (масова недовіра вкладників), так і при «місцевих кризах» (окремих більш чи менш великих банків), при тому всіма засобами, включаючи безпосереднє втручання в управління установ; 3) підтримка акціонерних банків і товариств взаємного кредиту коштами Державного банку проводиться не лише при скрутному становищі установ, а й, як це було до кризи 1873 р., у формі сприяння розширенню їх операцій; 4) продовжується посилена підтримка установ-фаворитів; 5) складається банківське законодавство, яке визначило основні принципи регулювання діяльності банків.

Четвертий етап розглядуваного процесу припадає на кінець XIX – початок XX ст. (коли міністром фінансів був С. Ю. Вітте). Економічні реальності того часу (неврожаї і голод 1891-1892 рр., тяжке становище селян і робітників, зниження позитивного сальдо торговельного балансу, відмова в кредиті з Європи тощо) потребували значного розширення активних операцій Державного банку. Саме це і знайшло своє відображення в його новому статуті, затвердженому 6 липня 1894 р. У коло активних операцій Державного банку були внесені такі зміни та доповнення:

- за провінційними його відділеннями остаточно закріплювалося право враховувати векселі без затвердження центральним управлінням та без попереднього розгляду векселів в обліковому комітеті банку. Термін обліку векселів було збільшено до 12 місяців – як для векселів по торговельних угодах, так і для векселів на промислові потреби;
- з метою підтримки вітчизняної промисловості в обіг вводилися промислові позички під соло-векселі зі забезпеченням (до трьох років), а також офіційно були закріплені промислові довгострокові позички за клопотанням, регламентовані листом міністерства фінансів від 17 серпня 1884 р. Причому в першу чергу зазначені позики надавалися підприємцям, які свою виробничу діяльність пов'язували з інтересами держави;
- для поживлення торгових обігів почала практикуватися видача короткострокових позичок до 9 місяців під заставу товарів вітчизняного виробництва, що не піддавалися швидкому псуванню, а також під документи на ці товари, що знаходилися на складах або на транспорті (складські довідки, закладні свідоцтва, коносаменти та квитанції пароплавних підприємств, дублікати залізничних квитанцій тощо);
- для поліпшення добробуту міст Державний банк, в межах наявних у нього вільних коштів, став надавати земствам і містам різноманітні кредити для забезпечення їх обіговими коштами. При цьому кредит відкривався для покриття торговельно-промислових потреб регіонів,

але на умовах і в розмірах, що визначалися в кожному конкретному випадку за взаємною домовленістю сторін;

- для сприяння сільському господарству та дрібній кооперативній промисловості Державний банк став опосередковано (через позичково-ощадні товариства) кредитувати товариства взаємного кредиту та іпотечні банки, окремі групи дрібних землевласників, селян, кустарів та ремісників, які не мали змоги користуватися позичками банку безпосередньо. Кредитування це проводилося в формі відкриття посередникам кредитів, у рахунок яких вони робили запозичення (під векселі своїх правлінь, під товари, що знаходилися на транспорті або були призначені до перевезення) для видачі дрібних позичок на обігові кошти та на придбання інвентаря своїм позичальникам.

Однак головним банком країни, який, з одного боку, регулював би та контролював діяльність різноманітних кредитних інститутів, а, з іншого боку, сприяв би поживленню та розвитку вітчизняного товаровиробництва, Державний банк так і не став.

Так, Державний банк далеко недостатньою мірою сприяв через свої операції розвитку вітчизняної економіки (промисловості, сільського господарства, торгівлі). За даними на 1 січня 1914 р. банком було видано всіх позичок на суму всього 466,5 млн руб., у тому числі під процентні папери – 201,3 млн, під товари – 163,8 млн, установам дрібного кредиту – 68,1 млн, сільським господарям – 16,8 млн та промислових позичок підприємствам – 16,5 млн руб. [15, с. 28]. За цих умов кредитування промисловості та землеробства перейшло до рук приватних банків та іноземного капіталу.

Далі, у країні було введено розмін кредитних білетів на золото; при цьому кредитним білетам присвоєно силу законного платіжного засобу поряд із золотом. Нова грошова система золотого монометалізму, введена в Російській імперії з 1899 р., з одного боку, спричиняла нестачу грошей (а, отже, подорожчання та скорочення кредиту в середині країни) та зростання зовнішньої заборгованості держави. З другого боку, стався так званий розквіт вітчизняної обробної промисловості, яка контролювалася іноземними капіталами і тому не мала забезпеченого внутрішнього ринку.

Нарешті, в державі, як і раніше, гостро відчувалася нестача обігових коштів для кредитування дрібного та середнього виробництва (промислового, торговельного та сільськогосподарського). Будучи наслідком лібералізації грошово-кредитної та інвестиційної політики уряду, ця вада почала поступово виправлятися тільки після революції 1905-1907 рр.

Так, на основі маніфесту від 3 листопада 1905 р. Селянський поземельний банк почав продавати селянам землі на пільгових умовах [14]. При цьому було знято всі обмеження на купівлю банком землі; йому дозволялося також купувати землі в необмежених розмірах за рахунок

своїх емісійних свідоцтв. Банку було надано право видавати позички під заставу надільних земель, і, нарешті, на нього, крім функцій іпотечного характеру, було покладено завдання по землевпорядкуванню в імперії. Для прискорення реалізації нового курсу в аграрній політиці іменним указом від 4 березня 1906 р. створювалися комітет по землевпорядкуванню і місцеві – губернські та повітові — землевпорядні комісії. Протягом того ж року в Україні їх (цих комісій) було відкрито 42 [18].

На початку ХХ ст. починається стрімке зростання взаємного кредиту. Особливо це стало помітним з 1909 р., коли різко зросла кількість проведених цими установами активно-пасивних операцій. Розвиток торгово-промислового життя Російської імперії на початку ХХ ст. сприяв розширенню міських громадських банків, які активно займалися організацією народного кредиту.

Наприкінці ХІХ ст. у країні гостро відчувалася потреба в створенні установ дрібного кредиту. Розвитку цієї системи сприяли, з одного боку, підтримка держави, а з іншого – «самопоміага через взаємодопоміагу» самого населення країни. У результаті в 90-х роках виникла вітчизняна форма народного кредиту – кредитне товариство, з 1901 р. з'являються різноманітні спілки установ дрібного кредиту. У 1904 р. при Державному банку було організовано Управління у справах дрібного кредиту. З 1906 р. у країні з'являються земські каси дрібного кредиту. І в 1911 р. з метою розвитку різних форм кооперації (і не лише кредитної) було засновано Московський народний банк.

При цьому важливе значення у справі організації системи дрібного кредиту (особливо з 1909 р.) надавалося розвитку установ дрібної кредитної кооперації (позичково-ощадним та кредитним товариствам). Саме ці форми названих установ найбільш повно відповідали традиційним основам вітчизняного підприємництва.

Вивчення історичного досвіду організації кредитної справи в Російській імперії дозволяє зробити наступні висновки.

1. Позитивний розвиток банківської системи країни та економіки в цілому не завжди співпадає з практикою запровадження в країні методів господарювання західного економічного лібералізму. Лібералізація вітчизняної економіки починалася з лібералізації діяльності в сфері кредиту, грошей та банків, що часто призводило до розпаду традиційних для країни державно-суспільних форм кредитних установ.

2. У результаті відбувалася комерціалізація та сек'юритизація кредитного ринку, наставав спад національного виробництва (через значне зниження цін на сільськогосподарську продукцію), зростала залежність від іноземного капіталу, дорожчав кредит. В той же час, як тільки країна відходила від практики західного ліберального реформаторства в сфері економіки та переходила до національної формули розвитку державно-суспільних кредитних установ (і насамперед прискореного розвитку

установ дрібної кооперації), спостерігалось економічне зростання та відроджувалися традиційні форми вітчизняного підприємництва.

3. За сучасних умов лібералізації економіки поряд із заходами, що вживаються для підтримки курсу національної валюти та запобігання економічних криз, корисно було б, враховуючи наш вітчизняний історичний досвід, більше уваги приділяти питанням кредитної емісії, безпосереднього (адресного) кредитування галузей народного господарства.

В статъе автором продолжается разработка темы. Исследуются основные этапы правительственной политики в сфере кредита в пореформенный период. Освещается роль государства в дальнейшем строительстве кредитной системы и др.

1. Блюм А. История кредитных учреждений и современное состояние кредитной системы в СССР. — М. : Госфиниздат, 1929. — 236 с.
2. *Высочайше утвержденное* [далі – В. у.] Положение о Государственном Дворянском Земельном Банке // Полное собрание законов Российской империи [далі – ПСЗ]. — Собр. 3-е. — Т. 5. — Отд. 1-е. — 1885. — № 3016. — С.-Петербург [СПб.], 1887. — С. 263-269.
3. В. у. Положение о Крестьянском Поземельном Банке // ПСЗ. — Собр. 3-е. — Т. 2. — Отд. 1-е. — 1882. — № 894. — СПб., 1886. — С. 218-221.
4. В. у. Устав Государственного Банка // ПСЗ. — Собр. 2-е. — Т. 35. — Отд. 1-е. — 1860. — № 35847. — СПб., 1862. — С. 644-659.
5. В. у. Устав Земского Банка Херсонской губернии // ПСЗ. — Собр. 2-е. — Т. 39. — Отд. 1-е. — 1864. — № 40898. — СПб., 1867. — С. 432-445.
6. В. у. Устав Общества взаимного поземельного кредита // ПСЗ. — Собр. 2-е. — Т. 41. — Отд. 1-е. — 1866. — № 43361. — СПб., 1868. — С. 622-635.
7. В. у. Устав Санкт-Петербургского общества взаимного кредита // ПСЗ. — Собр. 2-е. — Т. 38. — Отд. 1-е. — 1863. — № 39465. — СПб., 1866. — С. 323-327.
8. В. у. Положение о городских общественных банках // ПСЗ. — Собр. 2-е. — Т. 37. — Отд. 1-е. — 1862. — № 37950. — СПб., 1865. — С. 111-125.
9. Гиндин И. Ф. Банки и экономическая политика в России (XIX – начало XX в.): Очерки истории и типологии русских банков : Избр. / Редколлегия : Л. И. Абалкин (отв. ред.) и др. — М. : Наука, 1997. — 603 с.
10. Гиндин И. Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861-1892 гг.). — М. : Госфиниздат, 1960. — 415 с.
11. Гурьев А. Н., Памфилов С. Ф. История России : Кредитная система. — Репринтное воспроизведение [Гурьев А. Н. Очерки развития кредитных учреждений в России. — СПб., 1904; Памфилов С. Ф. Акционерные коммерческие банки в России в прошлом и настоящем. — Н. Новгород, 1924]. — М. : ЮКИС, 1995. — 336 с.
12. *О главных основаниях устройства земских кредитных учреждений* : В. у. мнение Государственного Совета // ПСЗ. — Собр. 2-е. — Т. 46. — Отд. 1-е. — 1871. — № 49609. — СПб., 1874. — С. 583-584.
13. *О порядке учреждения кредитных установлений частных и общественных* // ПСЗ. — Собр. 2-е. — Т. 47. — Отд. 1-е. — 1872. — № 49980. — СПб., 1875. — С. 430-432.
14. *Об улучшении благосостояния сельского населения. Манифест* // ПСЗ. — Собр. 3-е. — Т. 25. — Отд. 1-е. — 1905. — № 9737. — СПб., 1908. — С. 790.

15. *Отчеты* кредитных учреждений, торговых и промышленных предприятий // Вестник финансов, промышленности и торговли. — 1914. — Т. 1. — № 1. — С. 28.
16. *Ходченко О. В.* З історії формування кредитної системи Російської імперії (перша половина XIX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки України : Зб. наук. праць. — Вип. 35-36 / Редколегія : Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. — Київ, 2003. — С. 149-160.
17. *Российский* государственный исторический архив (РГИА). — Фонд 1405. — Оп. 531. — Спр. 917 : «Об устройстве правительственного сельскохозяйственного банка». — Арк. 95-102.
18. *РГИА.* — Фонд 408. — Оп. 1. — Спр. 2 : «По распоряжениям об открытии землеустроительных комиссий». — Арк. 13.
19. *РГИА.* — Фонд 583. — Оп. 4. — Спр. 300 : «Об устройстве Одесского общества взаимного кредита». — Арк. 26-28.

О. О. Орлова

**ДЕЯКІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ
БЮДЖЕТНОЇ СИСТЕМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(кінець XIX – початок XX ст.)**

У статті розглянуто деякі аспекти класифікації і організації бюджетної системи Росії кінця XIX – початку XX ст. Характеризується обумовленість бюджетного процесу принципами формування бюджетних розписів і змінами в бюджетному законодавстві. Показується роль України в державному бюджеті Росії.

В кінці XIX – на початку XX ст. в економіці Російської імперії, яка в цілому йшла в загальному руслі світового економічного розвитку, під бюджетом вже розумівся план ведення державного господарства. Розпис застосовувався як цифрове вираження плану ведення господарства на певний період часу, який розглянуто законодавчими установами та затверджене законодавчою владою. Таким чином, розпис був частиною бюджету, додатком до бюджетного закону. «Бюджет визначає загальні норми складання і затвердження фінансового плану, а розпис визначає собою самий фінансовий план на даний період часу» [11, с. 4-5; 3, с. 57]. На кінець XIX ст. бюджет держави складався не з балансів територіальних розписів та кошторисів за окремими галузями управлінь, а із всіх доходів і витрат. Їх називали валовими (brutto) бюджетами. Якщо з бюджетів задалегідь виключалися витрати з їх збирання, то такі бюджети називалися netto-бюджетами. Доходи з різних джерел збиралися в одну центральну касу під керівництвом міністерства фінансів [11, с. 5].

© О. О. Орлова, 2005